

Salih Jalimam

ZENIČKI KRAJ KROZ ARHEOLOŠKE SPOMENIKE

Tek u novije vrijeme posebna pažnja u historiografiji posvećuje se izučavanju prošlosti pojedinih naselja, gradova i utvrda, posebno period njihovog srednjovjekovnog života. Često se pretpostavke i hipoteze novijih istraživanja konfrontiraju sa već poznatom istorijskom gradom i mišljenjima u istorijskoj literaturi ili s neobjavljenim istorijskim izvorima, prije svega iz Historijskog arhiva u Dubrovniku ili Zadru. Važna pomoć u otkrivanju neistraženih strana pojedinih gradova su i mnogobrojni slučajni arheološki nalazi koji obrađeni i ponudeni predstavljaju i znak u interdisciplinarnosti tumačenja prošlosti.

U posljednje vrijeme objavljeno je nekoliko uspješnih radova o prošlosti srednjovjekovne Bosne¹ dok je posebno vrijedna pažnje pojava zanimljive sinteze o gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države,² kojoj je prethodila knjiga o naseljima srednjovjekovne Bosne.³

Koristeći se pojedinim svečarskim prilikama, jubilejima ili željom zaljubljenika izrodilo se nekoliko knjiga o prošlosti pojedinih gradova Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas gdje je, u pojedinim dijelovima, na zavidnom nivou, obuhvaćena i istorija srednjeg vijeka grada o kojem je riječ.⁴

Ovim radom pokušaću se nešto više napisati o periodu srednjovjekovnog života Zenice, koristeći se mnogim, do sada poznatim i istraženim ali i nepoznatim

¹ Uopredni popis kod: dr Pavo Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Zavičajni muzej Travnik, Sarajevo 1982, str. 149-161, 1st. (Historija oblasti, župa, predjela, gradova i naselja).

² Uopredni kritički osvrt sa dosta ispravki i dopuna: Salih Jalimam, *Osvrt na knjigu dr Pavo Živković, Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XXXIV, Sarajevo 1983., str. 165-178; Salih Jalimam, *Ispravci i dopune Bibliografiji objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni dr Pavo Živkoviću*, Bibliotekarstvo, godina XXX, Sarajevo 1984, str. 94-104, lat.

³ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno-naslijeđe), Sarajevo 1978, str. 421, cir.

⁴ Marko Negro, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, "Svjetlost" Sarajevo 1957, str. 184, lat.

⁵ Ovdje se samo kao primjer spominje sljedeće: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije*, Izabrana djela, knjiga I, "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno-naslijeđe), Sarajevo 1985, str. 311, cir. (Srednji vijek str. 46-51, cir.); Desanka Kovačević-Kojić, *Fojnica u srednjem vijeku*, *Fojnica kroz vijekove*, Sarajevo-Fojnica 1987, str. 35-62, lat. Salih A. Jalimam, *Vranduk u srednjem vijeku*.

⁶ *Vranduk grad i utvrda*, Zenica 1990, str. 25-37, lat.

istorijskim izvorima. Riječ je o pokušaju da se na jednom mjestu nadju svi relevantni pokazatelji koji mogu oslikati kulturno - baštinske okvire ovog grada.

U jednoj, ranije objavljenoj bibliografiji radova o istoriji Zenice⁵ zastupljen je znatan broj jedinica vezanih za ovaj grad, ukupno 188, što ne znači da su sve rezultati istraživačkih zahvata. Uglavnom su to tekstovi koji obrađuju neke elemente srednjovjekovne zeničke istorije ili marginalni spomeni u nekim većim cjelinama.

Najviše podataka o srednjovjekovnoj Zenici nalazi se u knjizi Kemal Hrelje, koja je pisana prije tridesetak godina prema tada dostupnim izvorima i literaturi sa većim brojem "fizleta" u neke šire konture srednjeg vijeka. Prema ovom predlošku nastala je i druga, opširnija studija o ekonomsko - geografskim odnosima u Zenici.⁷ U novije vrijeme, jedna prigodna publikacija je pokušala da odgovori na nekoliko dilema srednjovjekovne istorije Zenice ali je ostala na ravni pokušaja.⁸

Potrebno je napomenuti da je vrlo teško objasniti česte dileme vezane za istoriju Zenice u srednjem vijeku, jer vrlo skroman broj istorijskih izvora ukazuje na to da se može govoriti, uglavnom, o pojedinim hipotezama a ne o stvarnom, istorijskom procesu. Jedan dio istorijskih izvora moguće je pronaći u Historijskom arhivu u Dubrovniku, pošto je srednjovjekovna Bošna bila vezana za ovo područje, mada se do sada, strpljivim radom, uspjelo doći tek do nekoliko zapisa o Zenici. Vjerovatno bi se iscrpnijim istraživanjima u arhivima Zadra, Venecije i Rima uspjelo pronaći nešto što bi moglo upotpuniti mozaik znanja o ovom gradu.

U upotpunjavanju slike o srednjovjekovnoj Zenici vrijedni pažnje svakako su i objavljeni izvori, uglavnom, podaci koji su u više navrata komentarisani i tumačeni (Bolinopoljski akt abjuracije, pismo iz Janjića, zapis iz Puhovca ali i zapisi drugačije prirode (uglavnom epigrafski); te se i oni mogu koristiti kao mjerodavan izvor.

Gradska naselja srednjovjekovne Bosne izuzetno su mlada u odnosu na ovakva naselja u evropskim društvima. Tako se ona ovdje pojavljuju tek sredinom XIV stoljeća u vrijeme kada evropski gradovi imaju za sobom već duži period razvoja. Zenica i njen širi kraj imaju donekle sličnu, tek malo težu, sudbinu mnogih naselja srednjovjekovne Bosne, tim više što se iz dostupnih istorijskih izvora teško može razaznati da li je ovdje riječ o gradskom naselju, gradu, utvrđi ili tek dijelu nekog većeg tranzitnog puta.

Kada se pokuša razriješiti ranije napomenuta dilema, počesto se u pomoć poziva raniji, antički period življenja, postojanje ranohrišćanske dvostruke bazilike, dio antičke baštine otkopan u ovom području (Putovići, Tišina, Bilmišće) kao i bliz-

5 Salih Jalimam, *Bibliografija radova o istoriji Zenice*. Muzej grada Zenice, knjiga IX, Zenica 1985, str. 29-47, lat.
6 Kemal Hrelja, *Zenički kraj u srednjem vijeku*. Iz Zenice i njene okoline (Istorijski prikaz), "Veselin Masleša", Sarajevo 1957, str. 44-45, lat.

7 Miloš Bjelovitić, *Gradska naselja u zeničkom polju u doba bosanske samostalnosti. Zenica i njena okolina* (Ekonomskogeografska studija). Izd. ANUBiH, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo 1968, str. 45-48, lat.

8 Salih A. Jalimam, *Zenica od najstarijih vremena do 1878. godine*. Zenica (fotomonografija). Muzej grada Zenice, Zenica 1987, str. 8-9, lat.

ina središta srednjovjekovne bosanske države i njenih političkih centara (Vranduk, Bobovac, Kraljeva Sutjeska), ali nije zanemarljiva ni blizina rijeke Bosne. Sve ovo je imalo svoj istorijski uticaj ali nije od presudnog značaja za pravilno razumijevanje pojedinih perioda srednjovjekovne istorije Zenice.

Da je riječ o kompleksnom području istraživanja kazuje i činjenica da se pod imenom Zenica, po prvi put, prema istraženim podacima u Dubrovačkom arhivu, ovaj grad pominje tek 20. marta 1436. godine.⁹ I u ovom izvoru govori se o "Senize" što pomalo mijenja raniju hipotezu o staroslovensko-turskom porijeklu naziva za ovaj grad.¹⁰ Na osnovu rezultata istraživanja u Dubrovačkom arhivu bliže je istini da je riječ o naselju pod imenom Seniza i da je to jedan od srednjovjekovnih naziva ovog grada.¹¹

Prema nekim ranijim mišljenjima u istorijskoj literaturi koja, opet, nisu potisnuta nekim serioznijim arhivskim istraživanjima i dokazima, ovaj kraj se nazivao i Bolino polje, prema, u istoriji potvrđenom mjestu na kojem je izvršen čin odricanja od krivovjerja. U nekim spisima govori se i o nazivu Brod, kao o nekom malo šire obuhvaćenom srednjovjekovnom toponimu.

Treba napomenuti da se nijednim podatkom ne može odrediti opseg ili granice srednjovjekovne Zenice, moguće je samo pretpostaviti da se sav život odvijao na već ranije identifikovanim i arheološki ubiciranim područjima na kojima se nalaze ostaci iz antičkog vremena (Bilmišće, Putovići, Klopče).

Period ranog srednjeg vijeka na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine prekriven je gustom tamom, pošto vrlo mali i reducirani broj arheoloških ostataka i istorijskih izvora nije dovoljan da se izvrši bilo kakova rekonstrukcija. U istorijskoj literaturi pretpostavlja se da su najezde varvarskih plemena uništile najveći dio antičkog naselja, među njima svakako i ranohrišćansku baziliku u Bilmišću, pošto se na provincijalnom sinodu održanom 925. godine u Splitu više ne spominje.

U periodu vladavine bosanskog bana Kulina zenički kraj je bio poprište značajnih zbivanja. Naime, slučajno pronađen ktitorsko-nadgrobnii natpis velikog sudije Gradješe u selu Podbrežje, u neposrednoj blizini Zenice, koji je jedan od dva pronađena epigrafska spomenika ovog vladara. Prema obliku bi mogao biti gornja polovina lijevog dovratnika.¹² Na dvijema otesanim stranama se nalaze dva natpisa pisana starijom ćirilicom. Prvi natpis ima sedamnaest redova, a jednim dijelom, slova su uklesana između dviju tankih paralelnih linija. Na krajevima slova, većinom, su tačkasti urezi.¹³

⁹ Historijski arhiv, Dubrovnik (U daljem dijelu teksta: HAD), *Lettere e commissioni di Levante (dalje: Lett. di Lev.)*, vol. XII, fol. 18.

¹⁰ U poređi mišljenje kod: Dragomir Vujičić, *Današnja jezika slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline*. Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 415-425, lat.

¹¹ Primjera samo; podosta se puta uzimao 16. mart 1436. godine kao podatak o prvom spominjanju Zenice, što nije tačno, dok se u jednoj publikaciji pojavio 1. maj 1434. godine ali tu je ipak riječ o gradu Sjenici a ne o današnjoj Zenici kako je naznačeno u napomeni. Dr Pavo Zivković, *Tvrto II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. Institut za istoriju, Sarajevo 1981, str. 131, lat.

¹² Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. Knjiga IV, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970, str. 252-253, lat.

¹³ Gordana Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*. Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 16, Beograd 1974, str. 35-36, ćir.

U istorijskoj literaturi, teško je precizno odrediti kada je nastala ploča velikog sudije Gradješe, ali pretpostavlja se da je krajnja granica kraj XII stoljeća. U natpisu se spominje nekoliko interesantnih podataka, prije svega gradnja mauzoleja, porodične grobnice velikog sudije Gradješe i crkve koja je posvećena svetom Jurju. Od zanimljivih podataka je i to da je graditelj crkve i mauzoleja, prema pretpostavkama, Draže Ohumčanin, prvi poznati graditelj srednjovjekovne Bosne. Sve je to pisao pisar potpisan Pro. Ovo su podaci sa čeone strane ploče i pripadaju tipu tzv. memorijalne epigrafe, koju je pisao spomenuti pisar Pro, dok je drugi dio natpisa, na desnoj, bočnoj površini znatno oštećen, stoga i nejasan a pisala ga je druga ruka.

Već odavno, u istorijskoj literaturi postoji ocjena, da je ploča velikog sudije Gradješe iz Podbrežja prva značajnija potvrda postojanja institucija sudstva u srednjovjekovnoj Bosni, te predstavlja važan elemenat državne nezavisnosti i organizacije. Istovremeno, ovo je jedan od rijetkih spomenika iz perioda vladavine bana Kulina, koji barem donekle određuje konture njegove vladavine.

U starijoj istorijskoj literaturi preovladavalo je mišljenje da je čuveni akt abjuracije 8.aprila 1203.godine poznatiji kao Bolinopoljska izjava, potpisan u okolini današnje Zenice. Mjesto na kojem je obavljen ovaj čin je kao "*acta apud Bosnam iuxta flumen loco, qui vocator Bolino Poili...*". U literaturi još uvijek postoji izvjesna rezerva prema svim ponudjenim razrješenjima dileme gdje prostorno smjestiti Bolino poili, ali se, uglavnom govori o dolini rijeke Bosne, od Visokog do Zenice.

Iz samog teksta abjuracije teško se može saznati nešto više, jer je bosanski ban Kulin pod pritiskom Katoličke crkve i mađarskog kralja obavio ovaj čin pred papskim kapelanom, kardinalom Ivanom Kasamarisom, splitskim nadbiskupom Bernardom i dakonom Marinom, dok su pored bana abjuraciju potpisali Dragiša, Ljuban, Brgelja, Ljuben, Radoš i Vladoš.¹⁴ Dovodenje ovog akta u bilo kakvu vezu sa Crkvom bosanskom, heretičkom i samostalnom, novija istorijska literatura vrlo argumentovano odbacuje.¹⁵ U svojoj izjavi od 8. aprila 1203.godine, a koja je potvrđena kasnije na kraljevskom ostrvu Čepelu 2.maja 1203. godine, ban Kulin se odriče shizme i tvrdi da će biti podložan Rimskoj kuriji te se obavezuje na prilagodavanje običajima ostalih katoličkih redova na zapadu.

Važan i interesantan istorijski izvor za stariju istoriju srednjovjekovne Bosne, i to kao izvor za istorijsku topografiju, je poznata povelja mađarskog kralja Bele IV od 20.jula 1244. godine u kojoj su navedeni posjedi katoličke bosanske biskupije u vrijeme vladavine bosanskog bana Matije Ninoslava i u kojoj se spominje srednjovjekovna župa Brod. Ovaj naziv nalazi svoju toponomastičku identifikaciju u pojmu nastalom prema istoimenom nazivu značajnog prelaza (brod) preko rijeke Bosne, a teritorijalno se poklapa sa dijelom prostora današnje Zenice.¹⁶

14 Archivum Secretum Vaticanum, *Confessio Christianorum Bosnesium* 1203, Reg.Vat.vol.V, fol.103'

15 Uporedi mišljenje kod: Mr Salih Jalimam, *Prilog bibliografiji o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXXVI, Sarajevo 1985, str. 173-196.

16 Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. "Svjetlost" Sarajevo 1982, str.227-228,

U godinama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, zenički kraj poprima sve više lokalni značaj, što je posljedica njegovog skoro perifernog geografskog položaja u sarajevsko-zeničkoj kotlini ali i nerazvijen neagrarni tip proizvodnje.

Kroz većinu istorijskih podataka iz srednjeg vijeka širi zenički kraj spominje se kao prolazno mjesto na važnom trgovačkom putu karavanskog tipa kojim se kretalo iz Broda, zatim preko (Starog) Kaknja u Doboj kod Kaknja, prelazilo se na lijevu stranu rijeke Bosne i njenom dolinom dolazilo se u Visočko polje i Podvisoki.¹⁷ Na ovaj putni pravac bio je povezan i jedan dio prostranog područja stare Usore.¹⁸

Potrebno je napomenuti da se u neposrednoj blizini Zenice, na desnoj obali rijeke Bosne nalazi selo Klopče koje se prvi put spominje 1370-1373. godine.¹⁹ Riječ je o podatku iz jedne nedatirane povelje bosanskog bana Tvrtka I Kotromanića, koja se prema stanovitim hipotezama u literaturi stavlja u vremenski okvir 1370-1373. godine, po kojoj je ovaj ban darovao svom velikašu Stjepanu Rajkoviću neka sela među kojima se spominje i selo Klopče u Brodu,²⁰ kao nagrada za njegovu vjernu službu.

Bosanski kralj Stjepan Ostoja poslao je u Dubrovnik svoga poslanika plemića Stjepana Klapčića 1401. godine, "*nobilis vir Stiepanus Clapcich*".²¹ U istorijskoj literaturi postoji stanovita pretpostavka da je "*nobilis vir Stiepanus Clapcich*" porijeklom iz Klopča, jer je ovo selo bilo na putu koji je vodio u centralnu Bosnu, gdje je spomenuti Stjepan Klapčić, izgleda, bio i gospodar tih posjeda.²² U novije vrijeme u selu Klopče nadena je jedna vrlo bogata ostavština bosanskog srednjovjekovnog novca, negdje oko 60 primjeraka, među kojima je bilo i 16 komada koji pripadaju periodu vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. U ovoj ostavštini nadena su i tri komada mletačkog i jedan primjerak srpskog novca iz perioda vladavine Uroša II Dečanskog.²³ Sigurno, da je značaj ovog nalaza sadržan i u činjenici, da je postojala kovnica bosanskog bana te da je radila intezivno.

U istorijskim izvorima, i to u pismu, koje je 8 januara 1404. godine poslano dubrovačkom knezu Vlahu Sorkočeviću, iz okoline Zenice, spomenuto je i selo Janjići. Pismom se pokušalo pomiriti bosanskog kralja Stjepana Ostoju i velikaša Pavla Klešića, pa je u tom cilju poslana i delegacija koju su sačinjavali starac Mišljen, starac Ljerko, Stojan Krstjanin. Pismo je pisano u "Janićih" gdje je, kako se pretpostavlja, jedno vrijeme bila "hiža" dida Crkve bosanske.²⁴ Zanimljivo je napomenuti i to da je na početku ovog pisma ucrtan krst.²⁵

17 *Visoko i okolina kroz historiju*. I. (Autor: Dr Pavo Andelić), Visoko 1984, str.302, lat.

18 *Visoko i okolina kroz historiju*, str.302, lat.

19 Marko Vežo, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, str.55, lat.

20 Jaroslav Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*. Iz studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu. SL "Liber" Zagreb 1975, str.254, lat.

21 Nikola Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, tom II, Paris 1899, str. 82.

22 Marko Vežo, op.cit. str.55, lat.

23 Marko Vežo, *Nalaz novca u selu Klopče kod Zenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja, *Arheologija*, nova serija, sveska VI Sarajevo 1951, str.323-332, lat.

24 Kemal Hrelja, *Zenica i njena okolina*, str.47, lat.

25 Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*. "Veselin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1982, str.499, lat.

Na jednom broju srednjovjekovnih spomenika iz zeničkog kraja nalaze se tragovi pisane riječi. Oni svojim sadržajem počesto zaslužuju posebnu pažnju te su kao vrijedno literarno stvaralaštvo ušli u različite zbornike.²⁶ Pojedini svojim sadržajem, mnogo čime, dopunjavaju ili su čak jedini spomenici vremena pa - i zbog toga njihov sadržaj nalazi posebno mjesto u kontekstu prilika i odnosa kako onih u zeničkom kraju tako i šire. Među takve spomenike spada već spomenuti, natpis velikog sudije Gradješe, ali dva od njih izazivaju posebnu pažnju.

Natpis iz sela Puhovac koje se nalazi nadomak Zenice, uklesan je u jednoj tuni, a posvećen je gostu Mišljenu, jednom od dostojanstvenika heretičke Crkve bosanske, koji je spomenut i u pismu iz Janjića. Zanimljivost vezana za ovaj stećak jest da je prilikom iskopavanja kraj njega naden i komad tekstila, što uz komparaciju sa sličnim nalazima, ukazuje da je kod Bošnjaka postojao običaj da se mrtvi sahranjuju u odjeći.²⁷ Treba napomenuti da je ovaj natpis zanimljiv i po tome što je jedan od dva do sada pronađena na prostorima na kojima se nalaze stećci, potpisan inicijalima G. M. U literaturi je već ustanovljeno, da je usljed velike geografske razdaljine riječ, ipak, o dva različita pisara ali je vrlo teško ustanoviti ko bi to mogao biti te šta, u stvari, inicijal znači. Pretpostavke govore da bi to mogao biti Grešni Mišljen ali i Gramatik, prema drugom tumačenju.²⁸

Svojim porukama ovaj natpis počesto je bio jedan od onih dokaza, koji su korišteni kao važan argument u vezama stećaka i bosanskih krstjana što, opet, usljed nedostatka primarnih istorijskih izvora teško može biti osporeno ili dokazano.²⁹

U istorijskoj literaturi spominje se i natpis iz sela Pojske koje se nalazi u neposrednoj blizini Zenice te, kao i raniji stećak, pripada prvoj polovini XV stoljeća.³⁰ Natpis je protumačen i ustanovljeno je da su ga pisala dva pisara u različito vrijeme. Jedan od njih je Vukašin dok je za drugog poznato samo to da je bio gost.³¹ Vrijedno spomena je da se u natpisu spominje i poznata poruka iz života sredovječnih Bošnjana "zato molu vas gospodo ne nastupajte na n' jere ćete biti vi kanon on' a (o)n' ne more kako (v)"³²

Sigurno da je blizina kraljevskog grada Vranduka, udaljenog svega 12 kilometara, imala svoj odsjaj na istoriju zeničkog kraja, mada ovom prilikom o tome neće biti govora.³³

26. *Tragovi pisane riječi kroz stoljeća*. (Izložba: Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, septembar-oktobar 1989.) Izložba i katalog Salih A. Jalimam; Mak Dizdar - Stari bosanski tekstovi, "Svjetlost" Sarajevo 1971, str.50-51, 151, 87, 90, cit.

27. Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, str.52, lat.

28. Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa, knjiga IV*, str.61, lat.

29. Maja Miletić, I. "Krstjani" di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra. - *Orientalia christiana analecta* 149/ Roma 1957, str.185. Jaroslav Šidak, *Marginalia az jedan rukopis "Crkve bosanske" u mletačkoj Marciani*. - IZ knjige: Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, str.138, lat.

30. Šefik Bešliagić, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*. "Vešelin Masleša" (Biblioteka: Kulturno nasljeđe), Sarajevo 1971, str.143-144, lat.

31. Tomislav Anđelić, *Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. - Treći program Radio Sarajevo, godina IX, broj 31, Sarajevo 1980, str. 558, lat.

32. Marko Vego, op.cit, str.69, lat.

33. Salih A. Jalimam, *Vranduk grad i utvrda*. Muzej grada Zenice - Istorijska zbirka, Zenica 1990, str.76, lat.

Pored Vranduka rani turski izvori spominju još jedan utvrđeni grad u neposrednoj blizini Zenice. Riječ je o utvrđenom gradu Vrh Bilica.³⁴ Prema dostupnim istorijskim izvorima ovaj grad ili njegove temelje treba tražiti u dolini Babine rijeke a pretpostavlja se da je građen između 1476. i 1512. godine.³⁵

Današnje ime grada Zenice, prema dosad istraženim i identifikovanim podacima, prvi put se spominje u jednoj seriji Dubrovačkog arhiva i to u pismu koje je poslano 20. marta 1436. godine, a vezano je za provalu turskog vojvode Baraka oko Podvisokog ili Zenice.³⁶ U ovom dokumentu se kaže da je izaslanik Vijeća umoljenih Dubrovačke Republike Maroje Gregurović nosio turskom vojvodi Baraku otkupninu od 500 perpera za nekoliko zatočenih dubrovačkih trgovaca. U ovom dokumentu izričito se kaže da Baraka, sina Isak-begova treba tražiti "in Bosna, circa Sotvisochi o Senize".³⁷

U historiografskom pogledu, zenički kraj u srednjem vijeku, suviše je nedovoljno istražen pa se nedostatak primarne istorijske građe nastojao nadoknaditi različitim upotrebljivim materijalom: arheološkim ostacima, etnografskim podacima, toponomastikom, što je u nekim okolnostima bilo i najsretnije rješenje.

O nastanku imena Zenice postoje i različita predanja. Jedno od njih je povezano sa bježanjem posljednje bosanske kraljice Katarine Kosače - Kotromanić i navodno izgovorenim riječima "Osta moja Zenica".³⁸ U ovom predanju postoji logičnost pošto kotlina ima oblik oka prema čijem je središnjem dijelu, naselje formiranjem i dobilo ime Zenica. Predanja i tumačenja o geografskom porijeklu imena ovog grada nalaze djelimično uporište i potvrdu i u određenom broju toponima koji su nastali na ovoj osnovi.

O nekim kretanjima u Zenici, u srednjem vijeku, moguće je naći još poneki podatak u Dubrovačkom arhivu, koji opet sitan i nepovezan kazuje samo toliko da je riječ o tragovima života na ovim prostorima. Tako se u jednoj dubrovačkoj seriji Debita Notariae nalazi podatak u kojem se spominje i Radosav Dobronoević iz Zenice 1447. godine.³⁹ I sljedeće 1448. godine iz istog arhiva identifikovana su još dva spomena Zenice.⁴⁰

Svi podaci o Zenici u srednjem vijeku koji u sebi sadrže i spomene o domaćem stanovništvu nedovoljni su za bilo kakve osnovane pretpostavke. O samom stanovništvu Zenice moguće je naći nešto podataka u jednom od prvih popisnih deftera iz 1489. godine mada, ipak, nedovoljno za bilo kakvu paralelu.

34 Dr Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi III, sa simpozijuma: "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 387, lat.

35 Adem Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, str. 338, lat.

36 Do sad se uglavnom koristio 16. mart 1436. godine kao datum prvog spominjanja Zenice u istoriji pod tim imenom, vjerovatno da je greška nastala što se datum tražio među odlukama Vijeća Dubrovačke Republike dok se ovaj datum nalazi među pismima. HAD, *Lett. di Lev.* vol. XII, fol. 18.

37 HAD, *Lett. di Lev.* vol. XII, fol. 18.

38 Vljako Palavestra, *Narodno predanje o bježanju kraljice Katarine iz Bosne*, Iz knjige: "Povijesnoteološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine", Sarajevo 1979, str. 89-90, lat.

39 HAD, *Debita notariae*, vol. XXIII, fol. 102.

40 HAD, *Debita notariae*, vol. XXIII, fol. 152; HAD, *Lamenta de foris*, vol. XXI, fol. 287.

Nedostatak primarnih istorijskih izvora onemogućava istraživača u pokušajima da identifikuje elemente koji sačinjavaju sliku života stanovništva, njihovim zanimanjima a posebno svakidašnjice. Prema nekim pretpostavkama postoje podaci o majdanima u okolini Zenice, po kojima se posebno ističe Moščanica, poznata po svojoj miljevini od koje je napravljen veći broj srednjovjekovnih spomenika.

Prema zapisima sa epigrafskih spomenika teško da se može govoriti o postojanju nekog zeničkog prepisivačkog kruga ili pisarima porijeklom iz ovog grada, mada ima nekoliko identifikovanih pisara. Sigurno, da na opšte stanje ali i pristup podacima i njihovoj interpretaciji značajnu ulogu ima i činjenica, da se nesistematski istraživalo, kako iz mediavelistike tako i iz arheologije.

Na osnovu isključivo marginalnih podataka iz skoro svih područja izučavanja srednjovjekovne istorije Bosne i njenih segmenata, moguće je dobar dio prepoznati i na istoriji Zenice, svakako u smanjenom obimu, opet zbog nesistematskih istraživanja, mada je povezanost očigledna. Prepoznaje se i u političkim, ekonomskim i crkvenim pitanjima te u kulturnim elementima.

Već ranije je napomenuto da je zenički kraj jedan od onih koji posjeduju određeni broj stećaka različitog oblika, namjene i funkcije kao i ornamenata, o čemu je napravljen popis tokom šezdesetih godina ovog stoljeća, nadopunjen i novim istraživanjima.

U selu Pojske na lokalitetu Kozice nalaze se dva osamljena stećka, sanduk i krstača. Spomenici su dobro obrađeni ali su oštećeni i utonuli i nemaju nikakvih ukrasa. Na lokalitetu Podvinice nalazi se stećak u obliku krstače. Dobro je obrađen i očuvan ali nema nikakvih ukrasa. U neposrednoj blizini, u usjeku puta, primjetljivi su tragovi brojne nekropole stećaka⁴¹.

U selu Kozarci, na grebenu, nalazi se nekropolica od tri stećka u obliku krstače. Stećci su dobro obrađeni dok je jedan prilično oštećen, a drugi oboren. Dva stećka su ukrašena ornamentalnim motivima, polumjesecom i krugom tj. suncem.⁴² Pretpostavlja se da je na ovom lokalitetu ranije bilo više stećaka.

Ispod sela Grm su dva usamljena stećka, stub i krstača, dobro obrađeni i očuvani. Na krstači su motivi kružnog vijenca i stilizovani krst.

Na lokalitetu Zvijezda, u selu Vjetrenica, nalaze se dva usamljena stećka u obliku krstača. Obrada spomenika je dobra a ukrašeni su stilizovanim krstovima. U selu Rijeka, u području Mrmorje, nalazi se nekropolica od četiri stećka, tri sanduka i jedan sljemenjak. Dobro su očuvani i obrađeni ali prilično utonuli. Sljemenjak je ukrašen motivima polumjeseca.

Iz sela Puhovac je veliki stećak u obliku sljemenjaka o kojem je ranije bilo više riječi, dok se u selu Putovići nalaze dva usamljena stećka u obliku sanduka.

41 Šefik Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*. Sarajevo 1967, str. 54, lat.

42 Šefik Bešliagić, op.cit.str.54, lat.

Klesani su od mekšeg kamena (miljevina), relativno su većih dimenzija, srednje obradeni i nemaju nikakvih ukrasa.

U selu Janjici nalazi se usamljeni stećak u obliku krstače čija je obrada dosta dobra. Ukrašen je motivima polumjeseca, rozeta i krsta. Spomenik je nagnut i dosta utonuo.⁴³

Nadomak sela Seoci nadena su tri stećka, dva sljemenjaka i jedan sanduk. Dobro su obradeni i ukrašeni motivima polumjeseca, rozeta i jabuka.⁴⁴ Potrebno je naglasiti da su svi spomenuti stećci na lokalitetima postavljeni po pravcu zapad - istok.

U nekim selima u okolini Zenice postoji vjerovanje seljana da obilaženje stećaka pomaže da konj ili goveče promokri.⁴⁵ Treba napomenuti da u stručnoj literaturi koja se bavi problemom stećaka već odavno postoji tvrdnja da postoji poseban oblik krstače, karakteristične za okolinu Travnika i Zenice i to ona sa uvećanim zaobljenim gornjim uspravnim krakovima. Ponekad se ti krakovi postepeno pretvaraju u krug (gledajući frontalno) mada su češće pravi, puni krugovi. Gotovo svi takvi primjerci nemaju uobičajenih poprečnih krakova nego su umjesto njih isklesani relativno maleni simetrični, bradavičasti ispusti. Nekada je predstavljen samo jedan par, često dva, a ima i slučajeva sa tri para. Takvo oblikovanje gornjih krakova, u vidu velikih glava i simetričnih parova ispusta, kako nadomjestaka poprečnih krakova, ove travničko - zeničke krstače nemaju svojih analogija na području stećaka čime predstavljaju originalne oblike nedovoljno razvijenih krstača.⁴⁶

Medu stećcima iz zeničkog kraja ima i onih sa ornamentima, a u motivima preovladavaju standardni kao rozeta, polumjesec, krug i cvijet koji se nalaze na skoro svim stećcima.

U zaključnom dijelu moguće je primijetiti da je zenički kraj u srednjem vijeku prolazio kroz, donekle slične i karakteristične faze za mnoga bosanska srednjovjekovna naselja. Mnoga neznanja iz istorije su rezultat, još uvijek nedovoljne istraženosti ali i, ponekad, perifernog mjesta u mnogim zbivanjima srednjovjekovne bosanske države.

U periodu ranog srednjeg vijeka u vrijeme vladavine bosanskog bana Kulina, Zenica je imala značajniju ulogu koja se, iako još uvijek nedovoljno istražena, identifikovana i komparirana, ipak tretira kao važan segment istorijskog trajanja. Kasnije će se taj njezin značaj postepeno gubiti.

Jedan dio istorijskih podataka koji su u ovom pokušaju ponudeni, samo djelimično, ima za zadatak da istakne neke relacije istorije srednjovjekovne Zenice, povezano sa neobjavljenom istorijskom gradom ali i nalazima terenskih istraživanja, na osnovu čega se dobila nešto razudeniya slika koja može predstavljati solidnu osnovu za neka buduća istraživanja.

43 Šefik Bešliagić, Stećci, *Kataloško-topografski pregled*, str. 146, lat.

44 Ovi stećci su preneseni u lapidarij Muzeja grada Zenice.

45 Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, str. 35, lat.

46 Šefik Bešliagić, op. cit. str. 107, lat.

S u m m a r y

THE ZENICA REGION AT THE
ARCHEOLOGICAL MONUMENTS

In the short paper on the medieval history of Zenica and the surroundings, the proof has been found at the archeological monuments, published resources, less from the unpublished material in Dubrovnik (Ragusa). All the available facts point out a medieval settlement, it is difficult to make some definite conclusions, except that at the time of Kulin banus' (governor) a great deal of events happened concerning the political and religious life.

The intention of the paper is to encourage some further researches of the independent medieval Bosnian state, particularly of the reason, the first mention of this town, under the name Zenica, on 20 March 1436.